

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

SØNDERJYSK MÅNEDSSKRIFT

KAISER
WILHELM I

ERHØJET

1890

NUMMER 10

OKTOBER

1992

Sønderjysk Månedsskrift

Udgivet af
Historisk
Samfund
for Sønderjylland

Abonnementspris
125 kr. årligt incl. moms
og forsendelse.

Enkeltnumre 15 kr. pr. stk.

Ekspedition:
Historisk Samfund
for Sønderjylland,
Sekretariat,
Haderslevvej 45,
6200 Aabenraa
tlf. 74 62 46 83.

Kontortid, ti.-to. kl. 9-13.

Redaktion:
Inge Adriansen,
Museet på
Sønderborg Slot
6400 Sønderborg

Carsten Porskrög
Rasmussen
Institut for Grænseregions-
forskning, Aabenraa

Henrik Fangel (ansv.)
Institut for sønderjysk
lokalhistorie
Haderslevvej 45
6200 Aabenraa

© Sønderjysk Månedsskrift
og forfatterne

Sønderjysk Månedsskrift
indtales på bånd, der kan
lånes på biblioteket

Sats/montage: Aabenraa Fotosats ApS
Tryk: P. E. Offset & Reklame A/S,
Varde

I dette nummer:

- Haderslev i 700 år* 283
Haderslev fejrer 700-års byjubelåum med mange arrange-
menter, teater, udstillinger og bogudgivelser.
- Haderslev i 1292...* 285
Lennart S. Madsen, Haderslev, fortæller om Haderslevs
opståen, og om hvordan den ældste by så ud.
- Haderslevs industrialisering* 289
- Kradsuldsfabrikken i Pamhule* 290
En industrialisering begyndte så småt i Haderslev i midten
af 1800-årene. Sven Ohlsen, Haderslev, fortæller historien
om en af de fabrikker, som opstod dengang, netop for 150 år
siden.
- Nye bøger om Haderslev i jubilæumsåret* 294
Haderslev byjubelåum er blevet markeret i nogle bogudgi-
velser. Vi ser nærmere på et par dem.
- Apropos Isted-løven* 295
Den debat om Isted-løvens mulige tilbagevenden til Flens-
borg, som startede i foråret, har taget en drastisk vending.
Henrik Fangel har klippet fra debatten.
- Sandbjerg Mølle i Sundeved* 297
Vandmøllen ved Sandbjerg er forlængst forsvundet. Gun-
nar Solvang i Gladsaxe har set på resterne og fortæller træk
af møllens historie.
- Har mindretal brug for egne museer?* 303
Det tyske mindretal åbnede i maj et tysk museum for Nord-
slesvig. Dieter P. Küssner, Flensborg har kigget nærmere på
museet og fortæller her om sine indtryk.
- Det sker på nordslesvigske museer* 308
Museernes arrangementer, bl. a. europæisk kunst på tre
kunstmuseer.
- Bognyt* 310
- Bagsiden om forsiden: Torvet i Haderslev* 312
Torvet er den centrale, gamle plads i Haderslev. Her afspej-
les byens historie på mange måder. Henrik Fangel fortæller
en del af denne historie, set gennem den statue af den tyske
kejsler Wilhelm 1., som stod på Torvet fra 1890 til 1920.

*Forsidebilledet viser statuen af den tyske kejser Wilhelm 1., som
stod på Torvet i Haderslev fra 1890 til 1920. På bagsiden fortælles
historien om statuen og om Torvets betydning i byens historie. Fot.
Historiske Samlinger, Aabenraa.*

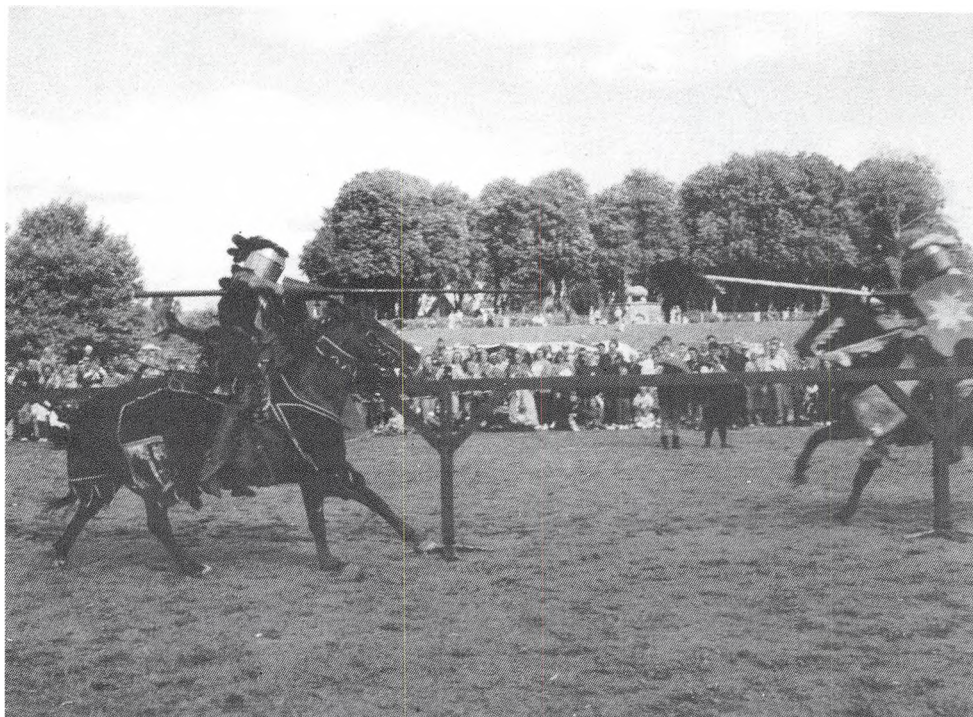
I skuespillet »Liv og glade dage«, der var skrevet af forfatteren Jacob Clausen i anledning af Haderslevs byjubilæum, spillede statuen af kejser Wilhelm 1, der havde stået på Torvet fra 1890 til 1920 en vigtig rolle i de scener, der handlede om den tyske tid, om Første Verdenskrig og om Genforeningen i 1920. Fot. i privateje.

Haderslev i 700 år

I 1992 er det 700 år siden Haderslev fik købstadrettigheder. Det markeres med et stort anlagt festprogram med masser af arrangementer året rundt. Der har været mange højdepunkter - som f. eks. da byen inviterede til festaften i koncertsalen i Tivoli i april, eller da dronning Margrethe og prins Henrik indledte deres sommertogt til hele den stribe af jyske byer, som har købstadjubilæum - Varde, Ålborg, Horsens - med et besøg i Haderslev den 21. maj.

Jubilæumsåret er naturligvis blevet brugt til at se tilbage - at dykke ned i byens fortid. Det skete bl. a. i det spil, »Liv og glade dage i Haderslev«, som Sønderjyllands Amatørscene opførte i

Kløften i slutningen af juni. Her vistes scener af byens historie fra reformationen til EF-afstemningen i 1972! Og det skete med en række udstillinger, som både Haderslev Museum og Haderslev byhistoriske Arkiv var inddraget i. I februar vistest en udstilling om bogtrykkere i Haderslev - Haderslev fik sin første bogtrykker i 1759 - og i juni åbnede en stor jubilæumsudstilling på museet om Haderslev i 700 år. Ting og sager, som fortalte noget af byens historie, var hentet hjem fra museer og samlinger i nær og fjern, f. eks. Danmarks ældste postskilt, der kom fra Frankfurt a. M., mens to gobeliner, der i sin tid havde hængt på Hansborg slot, for første gang i snart

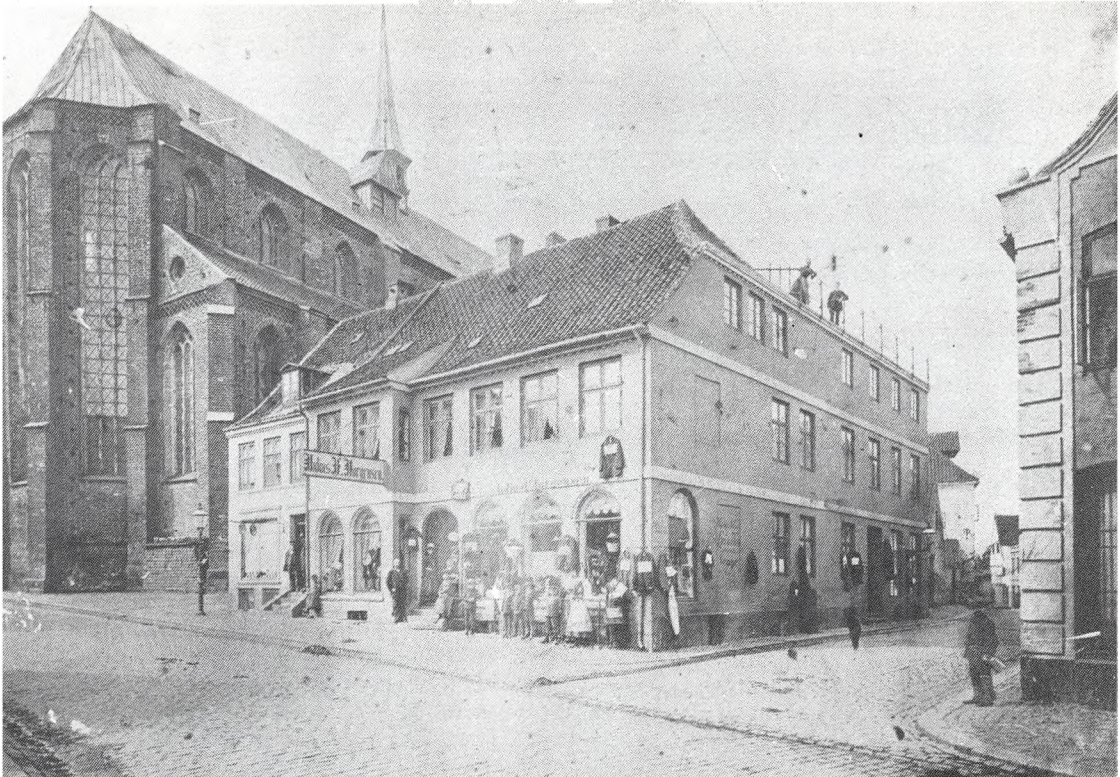
To riddere fra ridderselskabet »Torneamentum« dyst under ridderturneringen i Haderslev den 23. august. I baggrunden Klosterkirkegården. Fot. Haderslev Ugeavis.

350 år var bragt sammen fra Nationalmuseet i København og bymuseet i Flensborg og nu igen hang side om side.

I august var der middelaldermarked i Damparken med middelalderturnering af »ægte« riddere fra ridderselskabet »Torneamentum« fra Visby på Gotland.

Jubilæet er også blevet markeret med flere bogudgivelser. Heimatkundliche Arbeitsgemeinschaft für Nordschleswig har ladet deres årsskrift 1992 handle om Haderslev, og i juli udkom en byhistorie, der kort og godt - men med rigtig mange billeder fortæller om byens historie i 700 år. De to bøger er omtalt side 294.

Det er mange år siden, der er udgivet en samlet fremstilling af Haderslev bys historie fra de ældste tider til idag. Her til kommer, at Haderslev Museum igennem de senere år har udfoldet stor arkæologisk aktivitet i Haderslevs undergrund (se Sønderjysk Månedsskrift 1989, s. 67-72). Resultaterne heraf danner grundlaget for omtalen først og fremmest af middelalderen i »Haderslev i 700 år«. Derfor bringes her to afsnit fra denne bog som beskriver byen, således som vi bl. a. på grundlag af de arkæologiske vidnesbyrd må antage, at den så ud i 1292, da den fik sine købstadrettigheder.

Vor Frue kirke i Haderslev, den nuværende Domkirke, rejser sig med sit mægtige kor fra ca. 1420 højt over byens tage. I forgrunden hjørnet af Smedegade og Nørregade. Fot. ca. 1870, i Historiske Samlinger, Aabenraa.

Haderslev i 1292

Af LENNART S. MADSEN

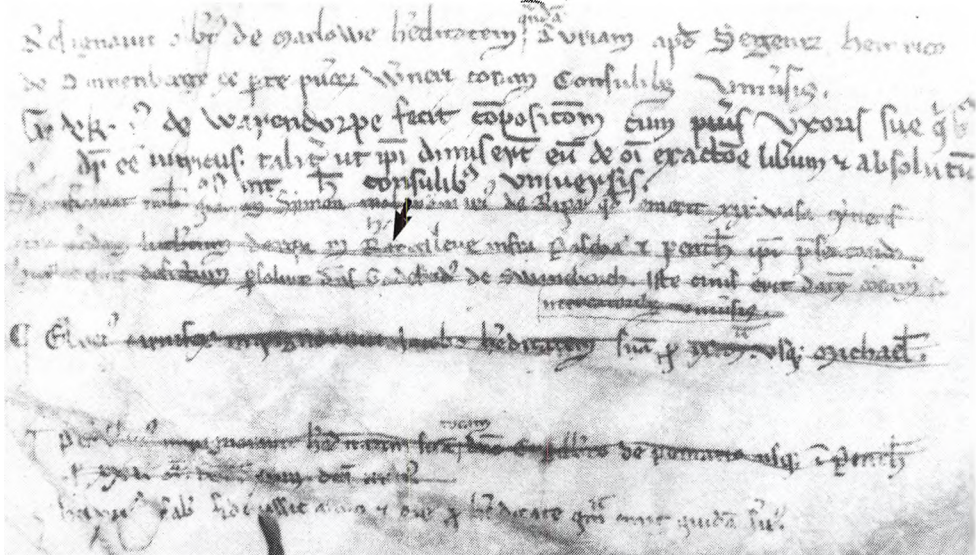
Haderslev opstår

De ældste dele af Haderslev ligger på en sandbanke i den lange dal, der rækker fra Lillebælt og næsten ind til Vojens. De ældste spor efter en bebyggelse på sandbanken er den granitkvaderstenskirke, der blev bygget på den nuværende domkirkes plads i slutningen af 1100-tallet. Omkring kirken var et lille bysamfund ved at opstå. Byen lå på den nærliggende landsby - Haderslevs - mark og tog snart navn efter denne. »Kong Hather blev slået ihjel ved den by, der stadig bærer hans navn«, skriver Saxo omkring år 1200.

Overalt i de danske farvande voksede byerne i disse år frem. Placeringen bestemtes af handelsveje og lokale markedsforhold, og først i løbet af 1200-tallet fik kongen afgørende indflydelse på byerne.

Han beskyttede den stadig mere omfattende handel med sin fred, på betingelse af at den foregik i byen, og fik til gengæld indtægter herfra. I 1231 nævnes toldindtægter fra Haderslev herred - en told, der kun kan være opkrævet i byen.

Men først i 1250'erne nævnes Haderslev direkte ved navn. I Wismar og Ro-

En af de ældste skriftlige kilder, der nævner Haderslev ved navn, og det hidtil ældste jordfund fra byen.

I Rostocks ældste stadsbog - en slags officiel aftalebog - er der engang omkring juletid 1257 indført en aftale, indgået mellem købmand Simon Møller fra Ribe og en Rostock-købmand, om levering af 19 tønder potaske. Tønderne skal udleveres i Haderslev under overvåring af »mercatoris universis« (= alle købmænd), et udtryk der må betegne et købmændsgilde. Kilden understreger Haderslevs ældste rolle som havneby og udgangspunkt for landruten mellem Østersøen og Ribe.

Sølvmonter er præget for enten Viborgs eller Ribes biskop omkring år 1230. Den er fundet i 1984 af den 10-årige Thomas Fangel bag Bispegade 13, hvor Slesvig-bispen i 1454 lod opføre en bispegård. Mønten må altså stamme fra en ældre bygning på stedet. Fot. Haderslev Museum.

stocks ældste bybøger optræder Haderslev havn to gange, begge gange i forbindelse med tyske købmænd, der havde handelskontakt med Ribe - Danmarks eneste store, vestvendte handelsby. I den ene bog omtales, hvorledes varerne i en handel mellem købmænd i Rostock og Ribe skal udveksles i Haderslevs havn, i overvåring af »alle købmænd«. Dette må betegne et gilde af de købmænd, der havde taget ophold i byen, og det må, i lighed med andre steder, have haft afgø-

rende indflydelse på byens styre i den første tid.

Udvekslingen af varer mellem Østersøen og Nordvesteuropa tog fart i 1200-tallet, og den korteste strækning over land til Ribe udgik fra Haderslev. Ved at transportere varerne på vogne undgik man den farlige sejlur nord om Skagen og langs Jyllands vestkyst, selv om det betød udgifter til told.

Omkring havnen og landevejen til Ribe voksede Haderslev op. I 1254 eller kort før var byen stor nok til, at et dominikanerkloster kunne oprettes, og omtrent samtidigt blev den endnu ikke 100 år gamle granitkirke nedrevet. I stedet byggedes en større og mere tidssvarende kirke af tegl til det hastigt voksende bysamfund og det kollegiatkapitel, der i 1260'erne knyttedes til kirken. Der op-

førtes ligeledes en borg og et hospital til de spedalske.

Byen var efterhånden blevet så stor og veletableret, at landsbyen, på hvis mark det hele startede, i 1285 kaldtes »Gammel Haderslev«.

Haderslev 1292

Da Haderslev i 1292 fik sin stadsret og blev købstad, var det afslutningen på en mere end 100 år lang udvikling. Stadsretten var så at sige kronen på værket, og da den blev udstedt, var store dele af de fysiske rammer om den indre by allerede lagt. Disse rammer præger endnu i høj grad den centrale bydel.

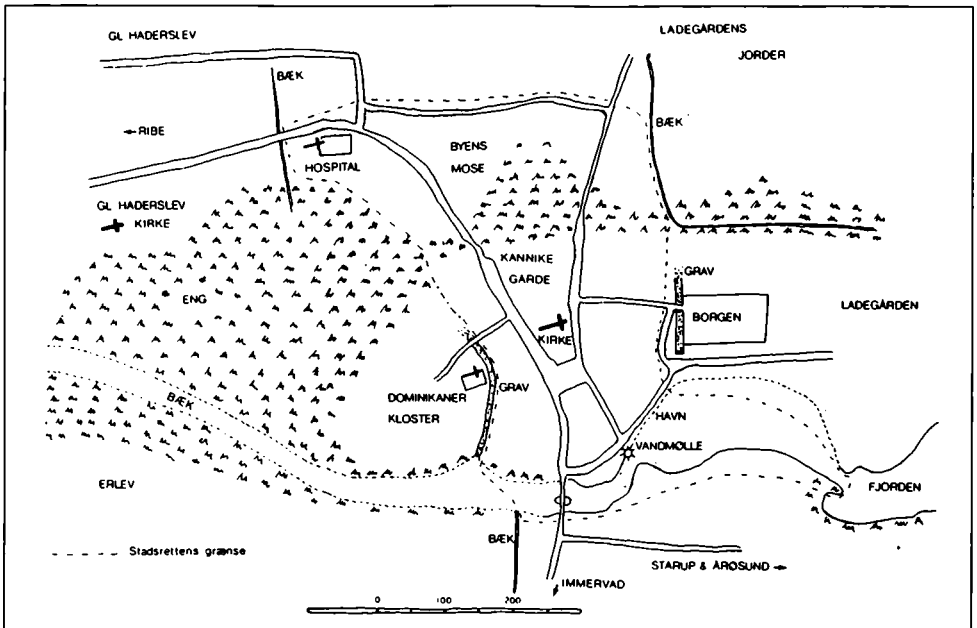
Hovedstrøget gennem byen var strækningen, der forbandt havnen med landevejen til Ribe: Badstuegade, Højgade, Apotekergade, Bispegade og Storegade. Langs Badstuegade lå havnekajen, og i

den anden ende, på grænsen mellem byen og Gl. Haderslev, lå spedalskehospitalet (grundene Storegade 37-45) - som altid placeret ved et hovedstrøg i byens udkant.

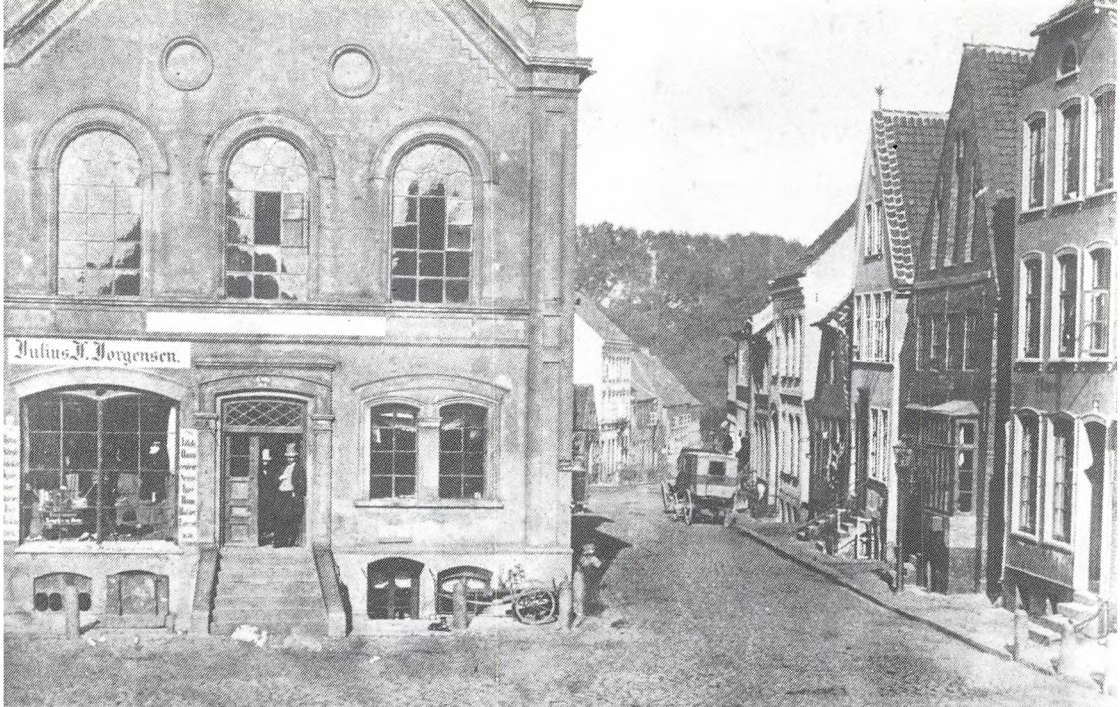
På sandbankens højeste punkt lå byens centrale plads, Torvet. Pladsen, der idag er nærmest kvadratisk, har oprindeligt strakt sig længere mod vest. I 1292 var vejen syd ud af byen ikke Lavgade, men en vej, der langs Klosteret 3's vestlige skel løb over en dæmning under »Fugleøen«, for at fortsætte ad Hørregårdsvej mod Immervad. Både Torvet og Apotekergade var bredere end idag, og Lavgade kun en smal slippe.

Nørregade var ikke som idag et hovedstrøg, men endte omtrent ved Jomfrustien, hvorfra den som en markvej fortsatte ud over hertugens marker. Først efter 1700 opførtes de første huse mel-

Kort over Haderslev, som vi i dag mener byen så ud i 1292. Dammen og graven nord om byen (hvor nu gaden Gravene løber) skabtes først ved en kraftig opstemning af vandløbet gennem den lange dal omkring 1400. Kort udarbejdet af Lennart S. Madsen, Haderslev Museum.

Torvet var fra Haderslevs spæde start i 1100-tallets slutning og frem til dette århundrede byens centrale plads. Her foregik torvehandelen, og her lå byens fornemste huse. De fleste af husene på Torvet og i byens hovedgader var gavlhuse. På dette fotografi fra 1868 ses til venstre et af de store gavlhuse på Torvet, til højre et kik ned ad Nørregade med bl. a. to ældre gavlhuse. På Torvet står endnu otte gavlhuse, der er opført efter byens store brand i 1627

Allerede fra den ældste tid lå der en offentlig brønd på Torvet; den var i 1585 erstattet af et springvand, således som det ses på udsnittet af Braunius' prospekt af Haderslev fra 1585. Her ses også Vor Frue kirke med det store tårn, som brændte i 1627, samt to af byens porte, til venstre Bispeport og til højre Nørreport.

lem Jomfrustien og Gammelting. I bymidten lå kirken, der var indviet til jomfru Maria - Vor Frue, mens to andre gader - Præstegade og Slotsgade - førte til de andre vigtige institutioner, klosteret og borgen. Sortebrødreklosteret lå placeret mellem Jomfrugang og Hægersgade og var adskilt fra byen ved en vand-

fyldt grav, der fulgte den nuværende Jomfrugangs forløb. Borgens område begyndte med en vandfyldt grav ved Store Klingbjerg. Gaderne Naffet, Lille Klingbjerg, Katsund og Klosteret fandtes muligvis også.

Langs disse gader lå byens huse, klemte inde mellem borg og kloster og med en

kirke, der optog en væsentlig del af bymidten. Langs Storegade fandtes endnu kun hospitalet, og syd for Møllestrømmen lå kun kirkens teglværk.

Byens institutioner har nok ikke lev-

net megen plads til borgerne, men da indbyggertallet i 1292 næppe har overstegt 500-600 mennesker, har der sikkert alligevel været god plads mellem husene, da stadsretten blev fejret.

Haderslevs industrialisering

Gode som dårlige tider har præget Haderslevs historie - sådan som det gælder for alle byer. For Haderslev var det især gode tider fra sidste halvdel af 1500-årene til ca. 1625. Det var hertug Hans den Ældres tid, med stort byggeri, af bl. a. slottet Hansborg, som brændte i 1644. En stor del af byen brændte i 1627, og igen i 1759 rantes byen af en stor brand.

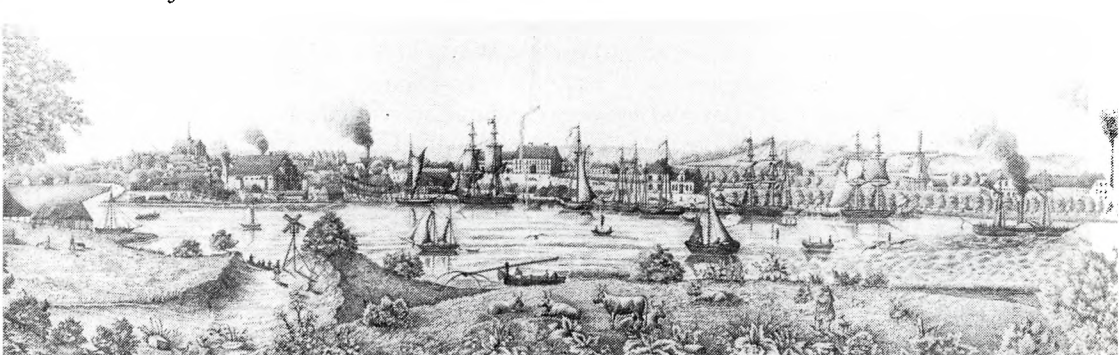
Først fra omkring 1830 kom byen ind i en vækstperiode, der kan måle sig med de gode år ca. 250 år tidligere. Fjordens besejlingsforhold og byens havn forbedredes, et betydeligt byggeri kom igang, og den industrialisering, som var begyndt i Danmark, mærkedes også i Haderslev, hvor flere store virksomheder,

bl. a. en række jernstøberier, så dagens lys.

Et led i denne udvikling er også den kradsuldsfabrik, som en af byens købmænd startede i 1840'erne. Dens historie skildres på de følgende sider.

Den periode af økonomisk fremgang, som var startet omkring 1830, sluttede omkring 1860. Hertugdømmet Slesvigs indlemmelse i Preussen i 1867 var med til at forværre de økonomiske forhold for by og borger og en stagnation satte ind, som varede ved til 1890'erne. Da startede en ny økonomisk vækst, som gav byen den sociale og fysiske struktur, som prægede den til langt op i anden halvdel af dette århundrede.

Prospekt af Haderslev set fra sydøst i 1850erne. Havnen i forgrunden blev anlagt 1829-32 og udvidet i 1850erne. De rygende skorstene viser, hvordan industrialiseringen var begyndt. Til højre korndampmøllen fra 1840erne med hjuldampskibet Lillebælt, der sejlede med passagerer til bl. a. Assens, til venstre bag Ridehuset og et par skibsværfter rygende skorstene fra byens to jernstøberier. Fot. Haderslev byhistoriske Arkiv.

En ældre kvinde beskæftiget med at kradsse uld på M. Schaumanns klædefabrik i Haderslev omkring århundredskiftet. Foto i firmaets jubilæumsskrift fra 1947.

Kradsuldsfabrikken i Pamhule

Af SVEN OHLSEN.

I vore dage ofrer man i kommunalt regi store summer på begrebet »genbrug«. Her er det ikke økonomien, man prioriterer højest, men stort set udelukkende miljøet, der skal tilgodeses. Samtidig er der en lille sidegevinst socialt set, idet man herved får engageret en del af vore mange unge langtidsledige. Bl. a. ved indsamling og sortering af de af »køb og smid væk« samfundets mange efterladenskaber, der egner sig til at blive genbrugt. Netop i år kan vi markere et sønderjysk 150 års jubilæum i genbrugs-branchen dog af mere privat karakter, som imidlertid også den gang havde en vis social betydning, men ellers nødvendigvis måtte hvile på økonomien.

I årene 1834 til 1854 var der en meget driftig købmand i Haderslev, Hans Jørgen Heinrich de Wolff, der på adressen Apotekergade 7 drev en betydelig forretning med 12 ansatte, alle på kost og

logi. Ikke blot detailhandel men også større import- og eksportforretninger havde hans interesse, navnlig med England og Skotland.

H. J. H. de Wolff, hvis aner går tilbage til Amsterdam, blev født i 1809. Efter udstået læretid indenfor handelen hos købmand Richter i Flensborg, den 20. april 1829, gik der nogle år, før han, som 25-årig, i 1834 etablerede sig som selvstændig købmand i Haderslev.

En af den alsidige købmand de Wolff's mange aktiviteter bestod i opkøb af smør, som han eksporterede til England, og en anden, der siden hen skulle vise sig at udvikle sig helt eventyrligt, var opkøb af gamle klude overalt i det sydjyske område. Også dem eksporterede han til England.

Som årene gik, fandt han ud af, at der var flere penge i selv at forarbejde klud-

ene fremfor at afskibe dem uforarbejdede. Dette resulterede i, at han i 1842 i baggården til Apotekergade 7 lod en større fabriksbygning opføre (nuværende Jomfrugang nr. 8), hvor kludene herefter kunne forarbejdes til »kradsuld«.

En kradsuldsfabrik fremstillede genbrugsuld. Dels af gamle klude og dels af affald fra spinderier og væverier. Efter opkradsning, vask og tørring blev ulden presset i baller og overvejende eksporteret til England, hvor produktet indgik i nyfremstillet klæde på de mange, store og helt dominerende tekstilfabrikker i Manchester- og Birminghamområdet. Her i Sønderjylland har vi haft to kradsuldsfabrikker. En mindre i Broager drevet af den initiativrige møller C. H. Clausen og så de Wolffs fabrik i Haderslev.

At det ikke var nogen helt ringe virksomhed, H. J. H. de Wolff her startede, ses af fabrikslisterne, der er bevaret fra den tid. De fortæller os, at kradsuldsfabrikken det første år havde 18 ansatte, og at produktionen i 1842 var på 36.000 pund kradsuld.

I årene 1843 og 1844 fortsatte fabrikken med mellem 15 og 18 ansatte, men virksomheden ekspanderede stærkt. I 1845 var her 30 ansatte, og året efter var der 60 personer beskæftiget og produktionen vokset til 60.000 pund kradsuld.

Alt foregik med håndkraft, og socialt set betød det et stort fremskridt, idet det her blev muligt for mange enlige og ældre kvinder at tjene til livets ophold.

H. J. H. de Wolff fik efterhånden oparbejdet sin forretning til en af byens allerstørste virksomheder. Som købmand, rådmand og kirkeforstander tilhørte han efterhånden byens overklasse, men desværre fik han ikke nogen lang livsbane. Efter et slagtilfælde i 1852, der satte ham helt ud af spillet, døde han den 16. april 1854, 45 år gammel.

Virksomheden fortsatte dog endnu i mange år, men ændrede nu firmanavnet

til H. J. H. de Wolff's Enke. Den ældste søn Nicolaj var sat i lære i tekstilbranchen i Leith i Skotland, så da den næstældste søn, Paul, efterhånden voksede til, blev det ham, der kom til at præge udviklingen fremover.

I 1856 havde kradsuldsfabrikken i Apotekergade 30 personer beskæftiget, og produktionen var nu vokset til 77.300 pund kradsuld, men herefter skete der en omvæltning, der medførte en total forandring i fabrikkens drift.

Den unge Paul de Wolff havde nogle år efter faderens død overtaget driften af firmaet. Han fulgte den industrielle udvikling nøje, så efterhånden fandt han ud af, at kradsuldsfabrikationen burde mekaniseres.

I slutningen af 1850'erne fandt han sammen med en af forretningens kunder, gårdejer Lorenz Gøttig på Nørskovgaard i Mastrup. Han pegede på muligheden af, at det her på hans ejendom på kanten af Pamhule skov var muligt at oprette en vandmølle, som givetvis ville være mere rentabel i fabrikationen end den hidtil ved håndkraft drevne fabrik i Apotekergade.

For at føre projektet ud i livet gik købmand Paul de Wolff nu i kompagniskab med gårdejer Lorenz Gøttig, så de i fællesskab kunne få etableret vandmøllen, men undervejs løb de ind i forskellige problemer. Bl. a. krævede myndighederne, ifølge bestående lov, at et sådant foretagende rådede over et bestemt jordareal - i dette tilfælde otte tønder land, som skulle lægges ind under ejendommen. De købte derfor en mark i nærheden ned mod Haderslev Dam, kaldet Mølleotting, som senere er blevet lagt ind under Nørskovgaard.

Der blev først ryddet og lavet vej gennem skoven. Herefter blev der bygget dæmninger samt opført et stemmeværk for at etablere mølledammen. Derefter opførte de en møllebygning på to etager

Paul de Wolff (1839-81), købmand i Haderslev og grundlægger af kradsuldsfabrikken i Pamhule. Fot. Haderslev byhistoriske Arkiv.

i bindingsværk, og til bestyreren af møl- len opførtes i skovbrynet nær ved et be- boelseshus, som dog ikke hørte ind un- der fællesskabet.

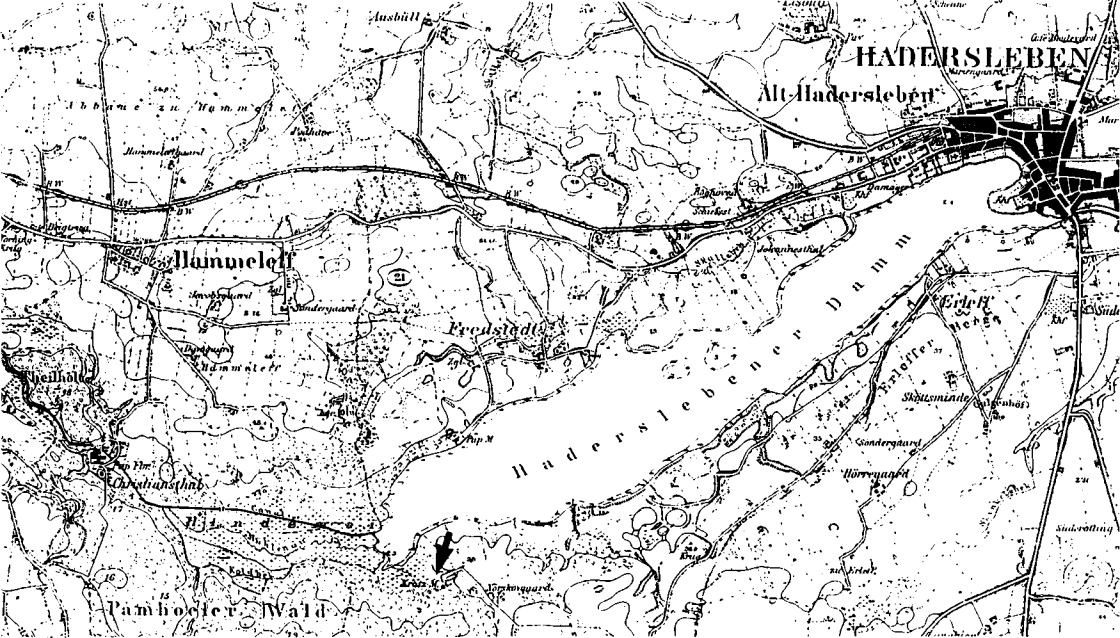
Store fragtvogne kørte herefter klude- ne fra købmandsgården i Haderslev ned til krads møllen, og tog så ulden med tilbage, når den var færdig og presset i baller, til eksport via Haderslev havn. Af en oversigt i avisen Dannevirke den 1. februar 1862, fremgår det, at: »Kradsuld- fabriken i Mastrup leverede i Aaret 1861 af Fabrikat 90.000 Pund Kradsuld«. Iføl- ge fabrikslisterne havde krads møllen samme år 27 beskæftigede, hvoraf de fleste var kvinder.

Krads møllen i Mastrup blev drevet i omkring 30 år, men måtte så standse, idet ulden, der som nævnt hovedsagelig udførtes til England, blev belagt med meget høje toldafgifter. Når de engelske myndigheder indførte disse store afgif- ter, skyldtes det, at man ville beskytte bomuldsimporten fra kolonierne.

Om købmand Paul de Wolff kan det fortælles, at han næsten fik samme skæb- ne som sin far. Han var født i Haderslev i 1838, men blev i 1879 meget syg og måtte opgive forretningen. To år senere døde han - 43 år gammel.

Hans før omtalte bror, Nicolaj, der efter tiden i Skotland var vendt tilbage til Sønderjylland og efterhånden avan- ceret til direktør for tekstilfabrikken i det nærliggende Christiansdal, blev nu kaldt hjem for at fortsætte familieforeta- gendet i Apotekergade, men det varede kun få år. Som forhenværende direktør i Christiansdal fandt han virksomheden for beskedent, så via Bremen udvandre- de han med hele sin familie til New York for der at gå i kompagni med sin svoger, men det er en helt anden historie.

Omkring 1890 var løbet kørt, og de to ejere, begge sønner af grundlæggerne, enedes om at nedlægge krads møllen. Ejendommen blev lagt ind under Nør- skovgaard og selve møllebygningen

På udsnittet af det preussiske målebordsblad fra 1879 ses en række af de virksomheder, som udnyttede vandet langs med dalen og Haderslev Dam, i vest Tørning mølle, derefter papirfabrikken i Christiansdal. Ved Haderslev Dam ses kradsuldsfabrikken på sydsiden ved Nørskovgård, og på nordsiden ses en papirmølle ved Fredsted. Endelig var der Haderslev slotsvandmølle i Haderslev imod øst. 1:50.000.

brudt ned for derefter at blive bygget op igen ved gården, hvor den står den dag i dag efter i mange år at have tjent som fodermesterbolig. Også bestyrerens hus forsvandt sidst i halvfemserne, men man kan endnu udpege stedet, hvor det lå, idet syldstenene stadig markerer beliggenheden i skovbrynet sydvest for Nørskovgård.

Købmand Paul de Wolff og gårdejer Lorenz Gøttig's vandmølle er nu en saga blot. Som årene gik, blev opstemningen stadig dybere, hvilket medførte en stadig lavere vandstand således, at mølledammen i vore dage fremstår som »næsten tørlagt«. Da mølledammen var i funktion, var den mellem 1 1/2 og 2 meter dyb. Her blev dog aldrig drevet fiskeri, idet de mange nedfaldne grene fra de omkringstående træer forhindrede, at man kunne bruge net. Derimod var der ofte en god andejagt her. På deres vej fra vandhuller og mergelgrave søgte mange unge ænder her ned. - Navnlig i stren-

ge vintre, hvor Pamhule sø og Haderslev Dam var tillagt, holdt de til her, idet her næsten altid var åbent vand på grund af den store tilstrømning.

Vandet til mølledammen kom hovedsageligt fra Pamhule sø, der undervejs gennem skoven tilførtes en masse vand fra mange kildevæld i området. Endnu i vore dage er der en rivende strøm i bækken, der løber under Geheimerådens sti og munder ud i Haderslev Dam. Vandhulet, der i sin tid drev krads møllen, havde normalt en effekt på 24 HK, så det er anselige kræfter, der her gennem de sidste 100 år er gået til spilde.

Kilder

- Johanne de Wolff's erindringer.
- Henrik Fangel: Haderslev bys historie 1800 - 1945, bind 1.
- Vibeke Harsberg: Træk af den sønderjyske industris udvikling 1850 - 1864.
- Dagbladet Dannevirke.
- Hoptrup lokalhistoriske Arkiv. Notater af Lorenz Gøttig (referat til Dannevirke) dat. 11. april 1947.

Nye bøger om Haderslev i jubilæumsåret

Haderslev i 700 år. Udg. af Forlaget Gammelting, Haderslev. Rigt illustreret, 120 s. Pris: 180 kr.

Det er i år 700 år siden, at Haderslev med Stadsretten fra 1292 fik købstadsrettigheder. I den anledning har Forlaget Gammelting udgivet en kortfattet købstadshistorie.

Bogens forfattere har valgt at bryde med den traditionelle købstadshistorie, hvor byens historie systematisk behandles fra arrilds tid til dags dato. I stedet er det blevet til fire tværsnit af byen, hvor forskellige aspekter af byens historie er behandlet. En række af disse emner bl. a. byens styre, by og omverden, byens topografi er gennemgående for alle fire kapitler.

Museumsinspektør Lennart S. Madsen skriver om byen i middelalderen og renæssancen, der efter en kort oversigt over landskabet og byens grundlæggelse af gode grunde tager sit afsæt i stadsretten fra 1292.

Jakob Røjskær fra Haderslev byhistoriske arkiv skriver om 1600- og 1700-årene, der bl. a. har været præget af to store brande i 1627 og 1759. For den historieinteresserede eftertid kan det kun beklages, at rådhuset med byens arkiv nedbrændte ved branden i 1627.

Endelig skildrer Henrik Fangel byens historie fra 1800 frem til i dag. Det er en periode, hvor byen voksede ud over sine grænser. Til trods for en række mindre justeringer blev problemet først for alvor løst med kommunalreformen i 1970, der gjorde den tidligere købstadskommune 283 km² og 9638 indbyggere større.

Bogen er overdådigt udstyret med billeder, hvoraf alene de 55 er i farver. Selv-

om det for den tidligste tid kan knibe med illustrationer, er billedmaterialet varieret med anvendelse af kort, malerier, fotos og museumsgenstande. Bogen undgår dermed andre købstadshistoriers begrænsede billedvalg og uheldige trang til at prioritere portrætter af byens ledende mænd og kvinder. Billedteksterne er fyldige, så de fint supplerer brødteksten. Den russiske grenader på side 72 er således en velvalgt illustration af stemningen i byen under indkvarteringen af fjendtlige tropper i begyndelsen af 1800-tallet.

Selv om bogen på den beskedne plads når langt omkring i byens historie, er der nødvendigvis en række emner og aspekter, der må udelades. Bogen skal derfor i lige så høj grad opfattes som en appetitvækker. Skulle man efter denne korte introduktion have fået skærpet sin interesse for byens historie, er der bagerst i bogen en fyldig litteraturfortegnelse til videre fordybelse.

Resultatet er blevet en smuk jubilæumsgave, der fortjener at nå ud til et bredt publikum i og uden for Haderslev.

Kim Furdal

700 Jahre Stadt Hadersleben 1292-1992. Schriften der Heimatkundlichen Arbeitsgemeinschaft für Nordschleswig, hæfte 65/66, Aabenraa 1992. Pris: 80 kr. Eksp.: Heimatkundliche Arbeitsgemeinschaft, Vestergade 30, 6200 Aabenraa.

Ligesom byjubilæet i Aabenraa i 1985 blev markeret med et temahæfte af Heimatkundliche Arbeitsgemeinschaft - det tyske mindretals lokalhistoriske forening - er det nu sket med et temahæfte i anledning af Haderslevs byjubilæum. Dr. H.-Fr. Schütt, Flensborg sammenfatter

den nyeste forskning omkring stadsretten fra 1292, der gengives i den højtyske form, som Aug. Sach udgav i forbindelse med 600-års jubilæet i 1892. Dr. Günther Weitling giver et overblik over en af de vigtigste perioder i byens historie, 1520'erne, da hertug Christian gennemførte reformationen i Haderslev »fra oven«. Fru Ilse Hansen redegør for Clausen-legatet - en af de største legatstiftelser i Haderslev, som skabte grundlaget for opførelsen af Cathrinehjemmet i 1894 - og følger legatet frem til dets sammenlægning med andre legater i 1989. Tidligere afdelingsarkitekt Peter Jürgensen gennemgår nyanlæggelsen af

Torvet i 1989 og er ikke ukritisk over for den løsning, som blev resultatet. Til slut bringes erindringer af manufakturhandler Heinrich Wolffhegel (1890-1956) fra før 1920.

Hæftet er således en blanding af meget forskelligartede artikler, der spreder sig over hele byens historie. Der er fremdraget en række hændelser og personer, herunder historikere, som har været af betydning for den tyskprægede side af byens historie. Bogen er smukt illustreret med en række flotte farvebilleder, bl. a. flere gamle stik og kort. Desværre står gengivelsen af de sort-hvide billeder ikke mål hermed.

lf

Apropos - Istedløven

I juni bragte Sønderjysk Månedsskrift (s. 187-91) en dansk oversættelse af Artur Thomsens indlæg i Grenzfriedensheft nr. 1, 1992 vedrørende Isted-løven og dens tilbagevenden til Flensborg. Formanden for Grenzfriedensbund, der også er tidligere medlem af Flensborg byråd, mener, at »tiden er moden«, ikke mindst i lyset af de sidste par års omvæltning, der har genskabt Tysklands politiske enhed. Det stiller krav til Tyskland og til tyskerne om storsind, tolerance og vilje til at forstå også naboernes interesser.

Fremkomsten af Artur Thomsens artikel medførte pressereaktioner i en række danske aviser, men det var dog først i forbindelse med den årlige markering af Isted-dagen den 25. juli, at reaktionerne for alvor begyndte at melde sig. Chefredaktør Siegfried Matlok fra »Nordschleswiger«, der også tidligere havde udtalt sig for løvens tilbagevenden, mente, at chancen for, at Isted-løven vender tilbage til Flensborg, aldrig har været bedre end nu. I Flensborg Avis udtalte chefredaktør Bjarne Lønborg, at det var på høje tid at løven vendte hjem til det sted,

hvor den virkelig hører hjemme, nemlig på Flensborgs gamle kirkegård.

Det var dog ikke alle der var enige heri, for nu begyndte også modstanderne at melde sig. Få dage efter årsdagen for Isted-slaget fremkom der i Flensburger Tageblatt et indlæg af en af avisens journalister, Hans W. Pries, under overskriften »Seine Zeit ist nicht unsere«. Pries argumenterer her for, at løven hører hjemme i en tid, der var præget af en nationalistisk tankegang, som de allerfleste mennesker her og i næsten hele Europa ikke længere kan sætte sig ind i. Dens tid er ikke vores tid, og derfor kan den ikke sige os mere. I stedet for at bruge kræfter på at genrejse monumenter fra fortiden, skal vi hellere vende blikket fremad og koncentrere os om nutidens problemer, der er store nok endda.

Pries' indlæg fandt bifald fra flere sider og blev fuldt op af endnu et stort indlæg i Flensburger Tageblatt den 10. september under overskriften »Kein Denkmal des Grenzfriedens«. Pries forsøger at klarlægge, hvordan det er kommet så vidt, at spørgsmålet om løvens

tilbagevenden igen er blevet aktuelt. Han tilskriver Siegfried Matlok en væsentlig del af skylden og peger i den forbindelse på et møde i Flensborg den 15. september, hvor Matlok skal tale om »Historiske myter - stopklodser for udviklingen i grænselandet«. På et offentligt debatmøde i tilknytning hertil, ville de politiske partier i Flensborgs byråd blive bedt om en stillingtagen til Istedløvens eventuelle tilbagevenden til Flensborg.

Mødet fik et uventet voldsomt forløb og blev især præget af en række skarpe udtalelser af den indflydelsesrige forretningsfører for Schleswig-Holsteinischer Heimatbund (SHHB), Hans Joachim von Leezen. Han mente, at det danske ønske om en flytning af løven stammer fra danske modstandere af EF's Maastricht-traktat. »Det er afpresningspolitik, som vi ikke skal finde os i,« sagde han og pegede på, hvordan tyskerhadet i Danmark var vokset i det sidste halve år. Tiden var derfor absolut ikke moden til at genopstille et dansk sejrsmonument i Flensborg.

Denne afvisning af Istedløvens genopstilling blev fulgt op af flere andre, bl. a. lederen af CDU's gruppe i Flensborg byråd, Dr. Dieter Pust, der pegede på, hvordan SSW's medlemmer af byrådet tidligere havde stemt for fjernelse af andre mindesmærker i Flensborg. Ønsket om en genopstilling af Isted-løven var derfor i høj grad udtryk for manglende konsekvenser.

Socialdemokraterne (SPD)'s gruppeleder Knut Franck sagde, at hans gruppe ikke var bange for Isted-løven, der fint kunne få plads i en fremtidig byhistorisk samling af tidligere monumenter og mindesmærker i tilknytning til bymuseet. Forslaget om en sådan placering af løven var iøvrigt tidligere blevet fremsat af museumsinspektør Steen W. Andersen, Haderslev. Han henviste til, at statuen af kejser Wilhelm 1, der indtil

1920 havde stået på Torvet i Haderslev, nu var opstillet på museet. Hermed havde den mistet meget af sin symbolværdi.

Mødet i Det tyske Hus i Flensborg gav genlyd ikke alene i grænselandets aviser, men også i den danske hovedstadspressen. Chefredaktør Bjarne Lønborg, Flensborg Avis, skrev i en leder dagen efter, at det var "et øjeblikks nærmest spøgelsesagtige tilbagefald i den forlængst overståede, forbitrede dansk-tyske fortids grænsekamp," som blev hovedindholdet af mødet, en opfattelse, som flere af de danske deltagere, bl. a. fra SSW's byrådsgruppe, fuldt ud delte. De var - ligesom Siegfried Matlok - chokerede over stemningen i salen. De tilstedeværende modstandere af løvens tilbagevenden var dog ikke på nogen måde repræsentative for Flensborgs tyske befolkning. "I spørgsmålet om, hvorvidt vi i dette århundredes sidste årti er indstillet på at leve i gensidig forståelse og respekt samt i et konstruktivt samarbejde på alle niveauer, hersker der næppe forskellig opfattelse hos de to nationaliteter", skrev Flensborg Avis i sin leder. Det kan en smule uenighed om den sagsløse Isted-løves placering ikke ændre ved.

Her står sagen så nu. Spørgsmålet om Isted-løven og dens tilbagevenden vil formodentlig komme til behandling i Flensborgs byråd til december. I byrådet har SPD 19 mandater, CDU 15, SSW 9 og de grønne 3. Men der skal nok et ret massivt flertal til, for at man fra dansk side vil sige ja til et ønske om løvens tilbagevenden. Spørgsmålet er også, om det er nogen god ide at presse et forslag herom igennem her og nu. Løven vil tilsyneladende ikke være særligt velkommen og bør derfor blive hvor den er, mente Erik Jessen, Aabenraa. Her, bag Tøjhusmuseet i København, sidder den solidt og godt og har tid til at vente.

Henrik Fangel

Møllehuset og vejen med den gamle søtoppølle på den 300 meter lange mølledæmning. Tv. mølledammen og bygningerne ved Sandbjerg Palæ. Vandmøllen lå bag møllehuset, som også dækker for udsyn over Allsund. Fot. G. Solvang, 1979.

Sandbjerg Mølle i Sundeved

Af GUNNAR SOLVANG

Gunnar Solvang bor i Gladsaxe, men stammer fra Sundeved. Derfor bemærkede han også, at en foreløbig liste over registrerede vind- og vandmøller i Danmark, som Planstyrelsen fremlagde på et mølleseminar i Ringsted i foråret 1992, var mangelfuld. Ved gennemgang af den sønderjyske landsdel, der udkom samtidig med første bind i serien af registranter over møllebygninger i Danmark, savnede han i det mindste en spændende møllelokalitet - Sandbjerg Mølle på Sundeved. Gunnar Solvang fortæller her historien om denne mølle og dokumenterer, hvilke rester der findes af den og især den imponerende mølledæmning.

Der er ganske vist ikke levnet meget af den tidligere Sandbjerg Mølle, som var virksom i over 300 år. I dag er kun bevarret nogle ruinrester efter en brand i 1916. De ligger i umiddelbar tilknytning til den lille nyere møllebolig - Møllehuset - som overlevede branden. Husets kælderregion bærer stadig tydelige spor efter indretning for bl. a. lidt husdyrhold. Af en senere opført vindmølle ved den nærliggende møllegård findes i dag intet spor. Gårdens sidste stuehus er eneste bevarede bygning.

Men det, der trods de bygningsmæssige mangler påkalder sig mølleinteres-

»Møllehuset« og i dets forlængelse brandtomten med ruinresterne af den nedbrændte vandmølle samt udløbet fra den opstemmede sø bag mølledæmningen. Fot. G. Solvang, 1992.

se, er først og fremmest den ca. 300 meter lange og fem meter høje mølledæmning, ovenpå hvilken vejen løber gennem en smuk gammel sølvpoppelallé. Til den ene side ligger Allsund, til modsatte side den opstemte mølledam - også kaldet Sandbjerg Sø - der med et areal på ca. 40 ha og vanddybde på ca. fire meter udgør et anseligt vandreservoire. Både dæmning og mølledam er således langt større dimensioneret end de fleste af landets øvrige vandmølleanlæg. Dæmningen udgør sandsynligvis en af landets største, og er derved interessant.

De færreste, som besøger det idylliske Sandbjerg med det reventlowske palæ beliggende ved sø, sund, park og skov, spekulerer imidlertid på, at dette smukke stykke vand-landskab i virkeligheden på visse områder er kunstigt skabt for ca. 420 år siden.

Set med datidens målestok er det da også et stykke imponerende ingeniørarbejde, der ikke var hvem som helst beskåret at lade opføre. Til stedet knytter sig desuden en spændende historie, som - endnu forholdsvis uudforsket - her blot skal gives et rids af.

Hertug Hans den Yngres vandmølle
Sandbjerg nævnes første gang ca. 1500, og i 1553 omtales her tre gårde. Ved Christian 3.'s død i 1559 fik enkedronning Dorteia Sønderborg som livgædning, dvs. gave for livstid. Efter sin død i 1571 arvede hendes søn, hertug Hans den Yngre, Sønderborg Slot med bl. a. Ærø, Als og Sundevad.

Sandsynligvis allerede i 1572 grundlagde hertug Hans en hovedgård, hvortil han inddrog fire bøndergårde. Ved en vig af Allsund opførte hertugen på et

Udsnit af Johannes Meiers landkort fra 1649 over fyrstendømmet Sønderborg med Als og Sundevad. Ved Sandbjerg ses den inddæmmede vig af Alssund med angivelse af vandmøllen og den adelige hovedgård på holmen i mølledammen.

lille næs Sandbjerggård, der omgivet af voldgrav mod landsiden, således kom til at ligge på en lille holm. I dette »fyrstelige hus« boede hertugen en kort overgang.

Samtidig blev vigen - en tunneldal fra istiden - på hertugens foranledning afskåret fra sundet ved anlæggelse af en dæmning for at opstemme vandet til brug for en vandmølle.

Møllen blev opført ved dæmningens sydlige ende, beliggende på østsiden ud mod sundet.

Opfyldningen af den store mølledam krævede et vandbygningsarbejde af usædvanlige dimensioner. Vandet tog man fra den nord for liggende Snogebæk (Nørå), som hidtil havde leveret vandkraft til en kornmølle - Nørremølle. Gennem en 500 meter lang gravet kanal - kaldet »æ Grue« - blev vandet ført til den lavereliggende Nydam Mose, og via et bækløb ledt videre ud i den inddæmmede vig ved Dam Hale, nordligst oppe i bunden af mølledammen. For at hindre Snogebæk i at følge sit gamle løb, forbi Nørremølle, opførtes et stemmeværk ved Oksehøj Dam.

Omlægningen af vandtilgangen gav senere anledning til retslig strid de to møller imellem, idet Nørremølle i 1600- og 1700- tallet fortsatte sin virksomhed som krudt- eller pulvermølle.

Sagnet fortæller, at jorden fra den gravede kanal blev anvendt til opførelsen af den høje mølledæmning. Men det er næppe sandsynligt på grund af transportafstand. Derimod har arbejdskraften givetvis været lokale fæstebønder, som var underlagt den strenge hertug.

For at gennemføre hele dette storstilede anlægsprojekt har det været nødven-

digt at udføre en omfattende og nøjagtig nivellering; et arbejde, som næppe nogen lokal person har kunnet forestå. Flere har da også peget på den mulighed, at hertug Hans måske har fået hjælp af den saksiske ingeniør Michel Fritsche, som netop i 1560'erne var virksom i Sønderborg med at indlægge vand på slottet.

Sandbjerg vandmølle blev opført i 1570'erne. Det menes, at møllebyggeriet er udført af den gottorpske møllebygger Clags Muller til Acebrho (Anebro, Nr. Løgum Sogn, Tønder Amt). Hertug Hans den Yngre bad nemlig i 1575 hertug Adolf om at måtte låne nævnte møllebygger, da han i Sundevad skulle bygge »eine ganghaftige mulen«.

Så vidt vides findes der ingen fotografi eller opmåling af møllen, der som nævnt brændte i 1916. Vi kender kun dens udseende fra en gravsten i Dybbøl Kirke rejst over møller Matias Christensen (d. 1669) og hustruen Ellspe Matises (d. 1659).

Af afbildningen på stenen ses, at møllen var opført i to stokværk over en rektangulær grundplan, i dag målt til en

Sandbjerg Vandmølle i relief på møller Matias Christensens gravsten i Dybbøl Kirke, rejst 1659. Fot. G. Solvang, 1979.

stor port. På overetagen fandtes en mindre lignende port samt to lemme. Symmetrisk over de to porte var i tagkonstruktionen anbragt et hejseværk, så korn og færdigmalet mel kunne hejses op og ned mellem de to etager.

Muligvis har tilkørslen til møllen i begyndelsen været på samme side som hejseværket. Senere foregik af- og pålæsning fra dæmningssiden, hvor vejen går.

Møllen under grevskabet Reventlow-Sandbjerg

I 1681 oprettedes grevskabet Reventlow-Sandbjerg under storkansler Conrad Reventlow - det eneste len i hertugdømmet Slesvig. Sønesønnen Conrad Georg Reventlow ophævede i 1788 livegenskabet, hoveriet og indførte arvefæste. Hovedgården blev udparcelleret, og ca. 300 td. land blev solgt til bønderne.

Også vandmøllen overgik i 1788 til fri ejendom. Men derimod forblev de tidligere grevelige undersætter møllepligtige til Sandbjerg Mølle, så længe kontrakten med mølleren varede. Det fremgår bl. a. af arvefæsteskedet at: »Kjøbere skal ligesom før, lade male deres Brødkorn og Malt på Sandbjerg Mølle. Men fra alle andre Mølletjenester som Mølledæmnings og Sluses Reparation skal de aldeles være befriet. Det forbliver til evig Tid ved den sædvanlige Matte som er den 20de Skjæppe af Kornet som males.«

Møllegården og vindmøllen

På et højdedrag ca. 200 meter syd for vandmøllen lå oprindelig en vindmølle. Hvornår den første mølle blev opført, vides ikke, men sandsynligvis først i 1800-tallet. Under krigen i 1864 blev denne mølle afbrændt af den danske hær i

bredde på ca. 10-10,5 meter og en længde på ca. 14 meter, med langsiden vendt ud mod sundet. Af de endnu synlige bygningsrester fremgår, at den nederste del af husets to vægge - mod dæmning og vandhjul - var opført af kraftige kampesten i ca. 1/2 meters murtykkelse. Det resterende murværk var opført i muren, med de to øvrige vægge hvilende på en tilhugget syld. Bygningen havde helvalmet tag, der efter alt at dømme var beklædt med skiffer eller måske træspåner, som er et i landsdelen karakteristisk bygningsstræk, der bl. a. optræder i forbindelse med kirkernes klokkestabler.

På nordsiden, der ligeledes ses afbildet, sad møllens to vandhjul - underfaldshjul. Mod sundsiden var møllebygningens nederste etage forsynet med en

lighed med andre bygninger i forterretningen op mod det forsørgsede Dybbøl Bjerg. Møllen blev genopbygget efter krigen og var virksom til 1906.

Som det fremgår af det tyske målebordsblad fra 1877, lå den trefløjede møllegård midt mellem vand- og vindmøllen, med den åbne gårdsplads vendt ud mod vejen. På den modsatte side af vejen ud mod søen lå et brændevinsbrænderi, ligesom stedet i sin tid skal have haft krobevilling.

I 1906 brændte vindmøllen for anden gang, og den blev herefter ikke genrejst. I 1908 brændte landbrugsejendommen. En ny lade (nedrevet 1992) opførtes på tomten efter vindmøllen, mens det forhenværende aftægts hus blev beboelseshus til landejendommen - stedets eneste

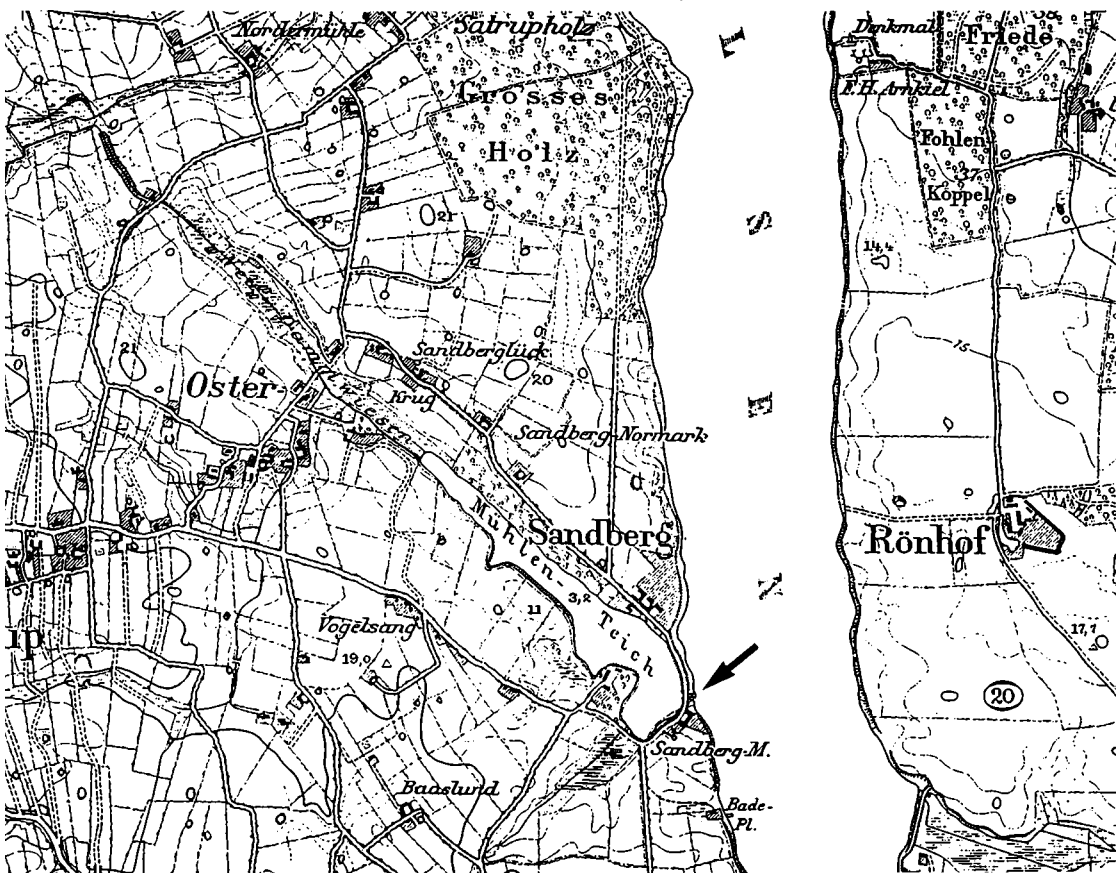
nuværende bygning. Af den oprindelige møllegård og vindmølle er derfor så godt som intet tilbage.

Den sidste mølle på Sandbjerg

Sandbjerg Mølle har gennem tiden haft mange ejere og forpagtere, hvilket jeg ikke her skal komme nærmere ind på. Men stedets sidste ejer, købmand Otto Hansen Ottesen, Broager, opførte i 1908 et beboelseshus - det nuværende »Møllehuset« - sammenbygget med vandmøllen. I 1910 opførtes ligeledes et pakhhus ved møllen i forbindelse med en nyanlagt anløbsbro til korn- og foderstofforretningen, som blev drevet sammen med mølleriet.

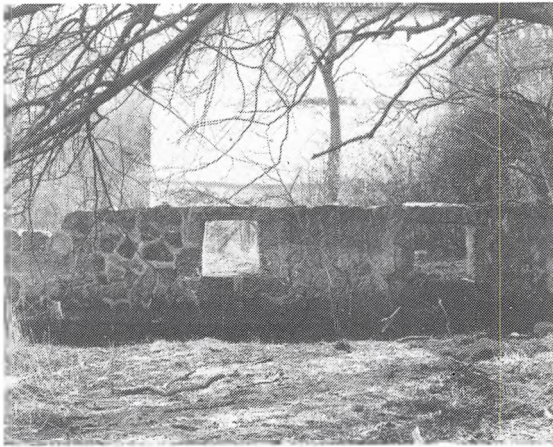
Forskellige bestyrere eller forpagtere drev forretningen og mølleriet indtil ste-

Udsnit af det tyske målebordsblad over Sandbjerg med møllekomplekset (se pilen) ved den opdæmmede møllesø. 1:25.000, Königl. Preuss. Landes-Aufnahme 1877, Udg. 1879.

Tre detailbilleder af resterne af den hertugelige vandmølle. Øverst en række tilhuggede syldsten og det nederste af den kampestenssatte nordmur med akselhuller til møllens to underfaldshjul. I midten ses nordmuren fra den modsatte side med udløbet fra møllesøen foran. På det nederste billede ses kampestenmuren til højre og i baggrund en vestmuren ind mod dæmningen. Over kampestenene fortsætter den i en munkestensmur, hvori ses en tilmuret åbning, muligvis luge eller vindue i møllens underetage. Fot. G. Solvang, 1992.

dets sidste møller, Christian Dixen, i 1914 forpagtede mølleriet. Men allerede to år efter brændte møllen og pakhuset, mens beboelseshuset blev reddet. Hermed var det slut med Sandbjerg Mølle.

*

Møllehuset - der med Palæet og omliggende bygninger ejes af Århus Universitet - henligger i dag ubeboet. Det har inden for det sidste årstid været udsat for hærværk og et fremadskridende forfald ligesom ruinresterne af den hertugelige vandmølle. Huset og ruinen ved dæmningen fortæller, sammen med Sandbjergs øvrige synlige kulturhistoriske spor, på en gang et stykke spændende egne- og Sønderjyllands historie, som nødtigt skulle udviskes. Derfor bør ejeren og de antikvariske myndigheder - evt. i samarbejde med kommune og amt - efter min mening hurtigst muligt søge bygning og ruin sikret og bevaret for eftertiden, som et spændende eksempel på vores fælles kulturelle arv.

Kilder:

Jørgen Steen Jensen: Hertug Hans den Yngre. Fra Als og Sundevad, bd. 50, 1971.

Jens Lampe: Sandbjerg. I: Dybbøl Sogns Historie, 1976.

Trap Danmark, 5. udg. Åbenrå-Sønderborg Amter, 1967.

Sønderjyske Årbøger 1928 og 1941.

Asmus Lyckes optegnelser samt egne optegnelser.

Artiklen har tidligere være bragt i tidsskriftet Møllen, sept. 1992.

Deutsches Museum Nordschleswig har til huse i det tyske biblioteks bygning på Rønhaveplads, en tidligere direktørbolig fra det forlængst forsvundne bryggeri. Fot. Weber, Sønderborg.

Har mindretal brug for egne museer?

I anledning af åbningen af »Deutsches Museum Nordschleswig«

Af DIETER P. KÜSSNER

Den 8. maj blev det tyske mindretals museum indviet i nye lokaler i det tyske biblioteks bygning på Rønhaveplads i Sønderborg. Mange var mødt fra nær og fjern for at overvære indvielsen og tage samlingerne i nærmere øjesyn. Under mere rolige omstændigheder besøgte Dieter Küssner, Flensborg, museet et stykke tid senere for at give sin vurdering af samlingen, bl. a. ud fra de tanker og overvejelser, man også i Sydslesvig gør sig om et mindretalsmuseum. - I Sønderjysk Månedsskrift 1987, s. 18-20 har lederen af det tyske mindretals museum, dr. Günter Weitling, Sønderborg, selv redegjort for det tyske museums baggrund og idé.

Det kan skyldes »tidsånden«, at det tyske og danske mindretal i grænselandet nærmest samtidigt i midten af 1980'erne udviklede strategier for en bedre museumsdekning af mindretallenes særlige historie. Og det er ganske sigende, at initiativtagerne bag bestræbelserne for en synliggørelse af mindretalshistorien ikke udpræget hørte til de ledende kræfter i mindretalsorganisationerne. Behovet for at fastholde historien om folkegruppernes indtræden og fortsatte eksistens på den slesvigske scene havde ingen appel blandt førerfolket. Her havde man nok i dagen og vejen - den histori-

ske dimension i arbejdet og bevidstheden om, at fortiden kun eksisterer i vores viden om den, overlod man enten til moderlandenes historikere eller til flertalsfolkets forgodtbefindende inden for fællesmuseernes præsentation af landsdelens historie.

Der er kun det kedelige ved historien og de overleverede »kendsgerninger«, formidlerne skriver ud fra, at skildringen alligevel - al objektivitet til trods - farves; og fatalt for mindretal, der er henvist til flertalsfolkets tolkningsmodeller, viser det nationale tilhørsforhold sig at være en pæl i kødet, der præger fremstillingen hos selv den hæderligste forsker.

Alt god grund nok til, at mindretallene besinder sig på deres egen pæl for hæderligt og så redeligt som muligt at skildre deres historie med afsæt i den bevidsthed, der betinger en særlig historiefremstilling, og for fastholderne også et museum og arkiv.

Både det tyske og det danske mindretal i grænselandet har i dag et museum. Firsernes museale vækkelse, der resulterede i folkelige museumsforeninger, var således udtryk for et reelt behov, men de respektive løsninger for museumsarbejdet nu og i fremtiden lader alligevel ane divergerende mål og muligheder.

Det tyske mindretal fandt til sidst husly og råderum i Det tyske Bibliotek i Sønderborg, hvor overetagerne i dag rummer en samling, der skal sikre den hjemmetyske historiebevidsthed og behovet for oplevelse og information. Det danske mindretal etablerede udenom deres egen Museumsforening et historisk dokumentationscenter ved Danevirke, der for danske fondsmidler med både tyske og danske tilskud sigter på at formidle et tidsbundet historisk objekt - Danevirke - for danske, danske sydslesvigere og den tyske nabo foruden den hi-

storiske turist. Danevirkeløsningen er således ikke - modsat den hjemmetyske løsning - til støtte for mindretallets historiske selvforståelse, men fungerer som en service- og oplevelsesforanstaltning om og på et historisk sted. Danevirke-museet er som Hedebymuseet ikke bundet af et nationalt tilhørsforhold; det kan betyde større objektivitet i formidlingsarbejdet, men dækker næppe det behov for selvforståelse og synliggørelse af en folkegruppes specielle historiske situation, som 80'ernes museumsfreaks i mindretallene drømte om.

De danske sydslesvigere, der har et kunstmuseum og et historisk museum på programmet, dyrker fortsat deres bestræbelser, men vejen er lang, og den officielle opbakning nærmest pauver. De tyske nordslesvigere synes et hestehoved foran: museet er der, men også her drejer velviljens hjul givet langsomt. Se bare på åbningstiderne! Til trods for placeringen i en officiel mindretalsbygning er der to åbningsdage med få timers åbningstid. Da jeg første gang stod foran en lukket dør midt i ugen, tænkte jeg: lukkede museer er som mausolæer uden nytte for den levende nysgerrige.

Det blev en fredag formiddag mellem 10 og 12, hjemmetyskernes museum fik sin chance. Her er en stemningsrapport fra førstegangsbesøget, men husk: se selv og døm selv - selvsyn er bedre en enhver andenhåndsoplysning, det gælder også museer og den historie, de søger at formidle.

Deutsches Museum Nordschleswig

Førstehåndsindtrykket en fredag formiddag var: en venlig modtagelse i en lidt mørk opgang, der fører til smukke, lyse lokaler på førstesalen og nyttige smårum og arbejdslokaler længere oppe. Museumsgæster derimod kan man ikke forvente mange af de to åbningstimer på en hverdags-formiddag - alligevel sum-

De tysk-nationale rødder bag glas og ramme. Indvandrende håndværkere og religiøse strømninger fremhæves bl. a. som sindelagsprægede. Fot. Weber, Sønderborg

mede museet af hyggelig aktivitet, mon ikke arbejdsgruppen bag museet mødtes over en kop kaffe for at diskutere, registrere og videreudvikle »hjerterbarnet«?

Selv vandrede jeg med åbent sind og uforbeholdne blikke gennem museets rum for at fange ideen bag museet og lodde formidlingens kvaliteter for netop den fremmede betragter. Mødet var interessant og lærerigt, men også i passager lidt klemt af fornemmelsen »hjemstavnsmuseum«. Ikke for at gøre museumsbagmændene (m/k) uret, men det er hundesvært at formidle en folkegruppes nationale identitet og kulturelle rødder i et tredimensionalt perspektiv ved hjælp af genstande (objekter), der er de indsamlede museers hovedhjørneste.

Museets formål er beskrevet i en folder, der taler om, at museet har til opgave, at dokumentere det tyske mindretals livsforhold, historie og kunstneriske skaben. Trods få års virke, er det forbavsende at se, hvor meget der er samlet; og det

er tænkeligt, at man med årene får råd til at sortere og udskifte i den bestående samling, så oplevelsen af det tyske mindretals særlige historie bliver mere synlig.

Skavanken ved frivillige museumstiltag er jo netop, at man ofte er anvist til at tage imod, hvad der kommer - gerne gratis! Og opstillings- og formidlingsarbejdet er overladt de glade amatørers ihærdige indsats; deres ildhu er en force, men den stringente præsentation præget af museumsfaglig ekspertise kan være et savn. Sådan opleves det i alt fald af »søsterorganisationen« Sydslesvigs Museumsforening - det behøver derfor ikke at gælde hjemmetyskernes museumserfaringer. Besøget i Deutsches Museum Nordschleswig giver dog visse anelser.

Opbygningen af samlingerne er ganske overskuelig. I det første hovedrum tegnes de tyske nordslesvigeres rødder. Der præsenteres et katalog - omfattende: familiære bånd, retsfølelsen, det »hel-

lige« sprog (tysk), håndværkerindvandringen fra Tyskland og missionen, der med Brødremenigheden og Breklum-missionen fik klart tyske rødder. Det er vanskeligt at illustrere disse åndelige rødder - og forsøget med høvle, naverstav, høj hat og alterkalk giver netop mere et signal om en tidsepoke end netop et nationalt tilhørsforhold. Hvor vanskeligt det er, demonstreres i et siderum, hvor den hjemmetyske hverdag søges indfanget. Her lykkes det bedst med barnets verden, fordi tyske eventyr, spil og børnebøger giver et klart ud-sagn. Sværere fanges det nationale ud-sagn i voksenverdenen, hvor en udstillingsgenstand i kvindernes montre klart dementerer det tidligere registrerede ud-sagn om »det hellige sprog«, der betinger en ubrudt tysk sprogtradition i landsdelen. I kvindemontren udstilles en mindeplade, der på dansk registrerer C. Carstens fødsel og død. Mindepladen gemmer en »god« historie om sprog-benyttelse og mindretal, men den er ikke synliggjort. Det samme gør sig gældende i mændenes montre. Her ses et par ølglasser, hvor det ene bærer dansk indskrift. Glasset står der og fortæller om mindretalsvilkår i en dominerende dansk hverdag. Og netop øllet kunne give anledning til en god og instruktiv fortælling om mindretallets levevilkår. Mens ølbryggere og snapsefabrikanter i Flensborg, hvis oldefædre brystede sig med Dannebrogordenen, efter 1864 hurtigt fandt et nyt nationalt ståsted og lagde loyaliteten, der hvor fortjenesten var, så kan netop hjemmetyskerne glæde sig ved fabrikanter og skibsredere, der fastholdt deres nationale ståsted på trods af de nye konjunkturer. Den historie ville jeg gerne have fået fortalt - også fordi den giver indblik i et nationalt tilhørsforholds lødighed. I stedet nøjes jeg her og nu med et vævespjæld fra 1783, en kikkert, en perleping osv. Men også her - kom-

mer tid kommer råd. I en af montrene om de nationale rødder, gemmer sig en lille skat. Den er der, men hengemt og upåagtet - og alligevel udstråler den mindretalshistorisk substans, men man skal kende dens historie på forhånd for at få det fulde udbytte. Det drejer sig om et fragment af Knivsbjerg-monumentet, der så skammeligt blev smadret i de forbitrede efterkrigsmåner i 1945. Museet har denne guldklump ladet med nationalt opgør og historisk erfaring, men den uindviede lades i stikken, fordi forklaringen er mangelfuld.

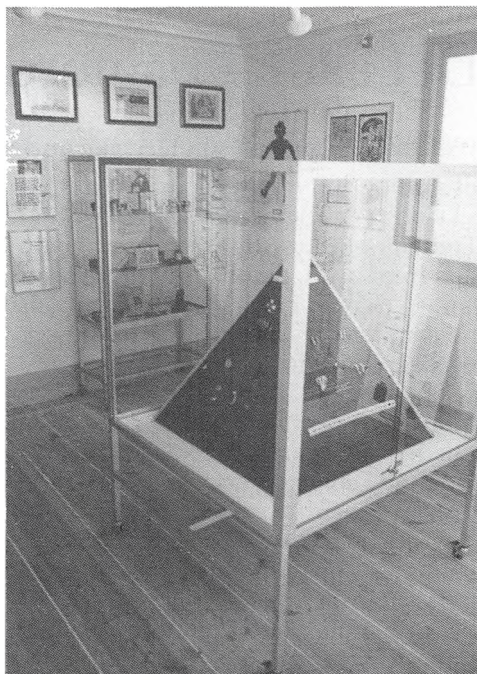
Museet kommer kort og godt rundt om mindretallets mange institutioner. Her ligger faren ved opremsningernes langstrakte monotoni. Den hurdle klarer man smukt i Sønderborg ved få billeder og små monter. Sundhedstjenesten får mere plads på grund af en del udstillingsmaterialer. Igen - det er kuriøst at se udstyr fra århundredets begyndelse, men et termometer, en klystersprøjte og en navleklemme bruges nu engang ligegodt på en dansk og tysk medborger.

Museet betragter givet deres Plebiscit-Samling som en hovedattraktion. De mange frimærker fra afstemningstidens første halvår i 1920 har sikkert samlerens interesse, men som museums-aktiv lader de mig ganske kold. Det er for småt - for gnidret og for kuriøst for at kunne fænge. Så er der mere substans i postkortsamlingen og mere fornøjelse i nødpengepræsentationen. Samlingen suppleres ved alt for få afstemningsplakater - her er der grund til flittig indsamling: afstemningstidens klare nationale bekendelse i billeder og ord, budskabernes tvetydige oprindelse, og nutidens afklarede blik overfor slagsmålet dengang - gør dem til spændende budbringere fra en svunden tid. Men frimærkerne! Lav nogen ordentlige forstørrelser af de mest spændende og lad resten gå i arkiv.

Museets andenetage viser en del stik, tegninger samt våben- og ordenssager fra de sidste århundreders krige, slesvigerne med eller mod deres vilje deltog i. Det begynder med 1848-50, 1864, 1870, 1914-18 og ender med 1939-45. I sig selv en bedrøvelig opremsning, men der er lyspunkter. Modsat hverdagsskildringen, har museets folk i denne sammenhæng lettere ved at markere et nationalt udsagn. Stik, tegninger og siden fotos fastholder hjemmetyskernes binding både til slesvig-holstenismen og siden kejserriget. Og ganske flot, fortier man ikke mindretallets vanskelige loyalitetskonflikt i nazi-tiden. Et par tusind frivillige i Hitlers hære nævnes, og 748 faldne var prisen, der - og det gør man flere steder opmærksom på - i 1945 fik de tyske nordslesvigerere til at afgive en loyalitetserklæring over for herbergsstaten Danmark. Der stikkes således ikke noget under stolen - en befriende åbenhed i historieskrivningen. Heller ikke interneeringen af over 3000 hjemmetyskere i enten Faarhuslejren eller Sønderborg Slot forbigås. Museet har en både morsom og interessant samling af de indsattes husflid - og især tegninger. Der er humor og selvforståelse i det stof - og man fanger således også den udenforstående betragter.

Til slut lidt om en opgave museet også vil varetage. De tyske nordslesvigeres billedkunst er repræsenteret, men der er langt imellem snapsene. Her gælder vel som hos det danske mindretal i Sydslesvig: der er få skabende kunstnere at repræsentere, og er de gode, mangler der penge til ordentlige indkøb. Alligevel er opgaven vigtig, og jeg håber, museet får penge og goodwill til en lødig samling.

Deutsches Museum Nordschleswig er en vigtig brik i de tyske nordslesvigeres bestræbelser på at fastholde og registrere deres nationale og kulturelle historie. For at den udenforstående, nysgerrige

De tyske nordslesvigeres Faarhus-syndrom er (i baggrunden) fastholdt humoristisk og sigende i en samling husflid og tegninger fra »interneeringstiden«. Fot. Weber, Sønderborg.

besøgende skal få udbytte af nærkontakten med det tyske mindretal, kræves der nok flere pædagogiske indfaldsvinkler og især gode dvs. indlysende historier, der viser den fremmede, hvad tysk kultur i Nordslesvig repræsenterer.

Men tillykke til de tyske nordslesvigerere, at de nu selv er med til at stille spørgsmålene til deres særlige historie, og at de kan formidle svarene gennem deres museum til deres egne - og os, der godt kan lide et museumsbesøg. Og for danske besøgende er der den krølle på historien, at alt væsentligt er teksten både tysk og dansk.

»Deutsches Museum Nordschleswig«, Rønhaveplads 12, 1. sal, 6400 Sønderborg, er åbent tirsdag kl. 14-16 og fredag kl. 10-12 eller efter aftale.

Det sker – på nordslesvigske museer

Welcome Europe på sønderjyske museer.

Et stort og ambitiøst jysk udstillingsprojekt løb af stabelen den 5. september 1992. Tretten jyske kunstmuseer viser i perioden frem til 25. oktober under fællestitlen »Welcome Europe« moderne kunst fra samtlige EF-lande. Hvert af museerne viser kunst fra netop et EF-land.

Fra Hjørring i nord til Tønder i syd og fra Århus i øst til Holstebro i vest er det således muligt at stifte bekendtskab med vidt forskellige sider af det 20. århundredes vesteuropæiske kunst.

»Welcome Europe« udstillingerne skal betragtes som et upolitisk forsøg på, fra tretten danske kunstmuseers side, at skabe nye muligheder for internationalt samarbejde. Udstillingen følges af et stort 460 siders fælleskatalog.

Projektet har opnået stor støtte fra Kulturfonden, EF »Kaleidoskop«, Augustinus Fonden, Jyllands-Postens Fond, Kulturministeriet og PUTO-Danmarks Turistråd.

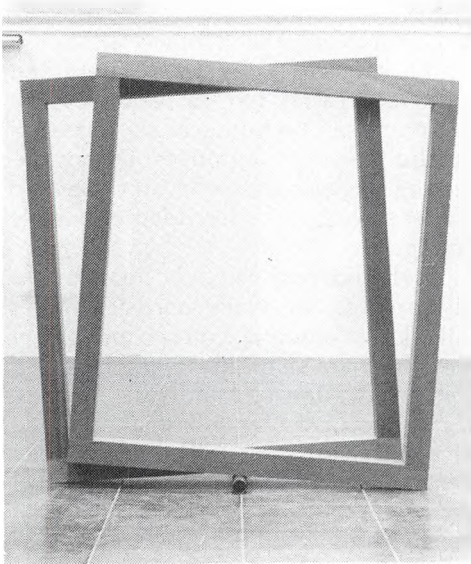
I Sønderjylland deltager tre museer: Sønderjyllands Kunstmuseum i Tønder, Museet på Sønderborg Slot og Aabenraa Museum. Udstillingen i Tønder har titlen »konkret hollandsk« og omfatter skulpturer og malerier af fem betydelige hollandske kunstnere alle født efter 2. verdenskrig. De viderefører den konstruktivistiske tradition i hollandsk billedkunst - det beherskede og meget stringente billedsprog.

Sønderborg viser et bredt udsnit af dette århundredes kunst fra Luxembourg. 21 kunstnere viser mere end 70 værker, og der er tale om den første egentlige præsentation af luxembourgsk kunst i Danmark.

Berlin kunstneren Raffael Rheinsberg

har opbygget en installation af 45 hydranter/brandhænder på Aabenraa Museum, der således repræsenterer Tyskland i »Welcome Europe« projektet. Dækslerne er alle fundet i Øst-Berlin efter Murens fald. De er skrottet og vil blive udskiftet med nye og standardiserede fra Vest. På den måde bliver Rheinsbergs fundstykker fra Berlin et symbol på det forenede Tysklands »Welcome Europe«.

Ove Mogensen

Fra Welcome Europe udstillingen »konkret hollandsk« på Sønderjyllands kunstmuseum i Tønder. Objekt i træ fra 1991 udført af Henk van Gerner.

-
- Indtil 31. okt.: **Museet på Sønderborg Slot**
Kunst fra Luxembourg.
Den første større præsentation af nutidig luxembourgsk kunst i Danmark, såvel malerier og grafik som objekter og skulpturer. Ialt 70 værker, hvoraf hovedparten er fra 1980-erne.
10. okt. - 30.dec.: *De andre og os.*
Om krigsfanger i Sønderjylland 1914-20.
29. okt.: **Tønder Museum**
Bevaringsaspekter i Danmark.
Foredrag af ledende konservator Elmer Fabech, Ølgod
- Indtil 25. okt.: **Aabenraa Museum**
Kunst fra Tyskland.
Aktions- og installationskunstneren Raffael Rheinsberg viser en installation af hydrantdæksler, der alle er fundstykker fra Østberlin i 1991. Ligesom udstillingerne om kunst på Sønderborg Slot og Sønderjyllands Kunstmuseum indgår denne udstilling i det store udstillingsprojekt WELCOME EUROPE, som 13 jyske kunstmuseer er gået sammen om.
31. okt. - 15. nov.: *Kunst af Ib Spang Olsen og Jens Galschiøt Christophersen.*
Arr. Aabenraa kunst- og Musikforening.
- Indtil 8. nov.: **Sønderjyllands Kunstmuseum**
Hollands neokonkret kunst.
Nye skulpturer, objekter og billeder af fem moderne hollandske kunstnere.
10. okt. - 15. nov.: **Haderslev Museum**
Tradition og fornyelse.
Udstilling med keramik og skulptur af Heidi og Aage Birck.
Arr.: Haderslev Kunstforening.
28. okt. kl. 19.30: *Fra Årøsund til Tørring - en kulturhistorisk rejse.*
Museumsinspektør Lennart S. Madsen og byarkivar Jacob Røjskjør holder foredrag om historiske seværdigheder i Haderslev- tunneldalen.
11. nov. kl. 19.30.: *Fattiggårde.*
Med udgangspunkt i lokale eksempler fortæller Anne Marie Jacobsen og Birgit Weifling om liv og skæbner på fattiggården før socialreformen i 1930'erne.
- Indtil 31. okt.: **Midtsønderjyllands Museum**
Glimt fra Zambia.
Et land i Afrika. Udstillingen rummer fotografier, genstande, musik og video fra et stort og spændende land på det afrikanske kontinent.
10. okt. - 31. okt.: *Særudstilling.* Det legende Afrika med eksempler på hjemmelavet legetøj fra forskellige afrikanske lande.
- Indtil 18. okt.: **Bov Museum**
Præsentation af årets indkomne gaver.
Alle dage undtagen mandag kl. 14-17.
-

Nyt lejrskolemateriale om Nord- og Sydslesvig.

Lejrskole i Sønderjylland, 1-3. Udgivet af Amtscentralen i Sønderjylland.

Redaktion: Kirsten la Cour, Karl Kring, Horst Meesenburg og Jørn Buch. 338 sider, ill. 3 ringbind. Pris 465 kr. + moms og forsendelse.

Bind 1 giver en generel beskrivelse af det nord- og sydslesvigske område - dets geografi, geologi og historie. Det indeholder desuden et afsnit med praktiske oplysninger (overnatningsmuligheder, turistkontorer, museer m. m.) og afsluttes med en litteratur- og materialefortegnelse. Bind 2 og 3 er egnsbeskrivelser, som beskæftiger sig med hhv. den østlige og vestlige del af området. - Her findes bl. a. forslag til museumsbesøg, ekskursioner og byvandring.

I første bind forsøges indledningsvis skabt klarhed i navneforvirringen med hensyn til benævnelsen af området mellem Kongeåen og Ejderen. Afsnittets forfatter vælger at bruge navnet Sønderjylland med baggrund i den gammeldanske opdeling af den jyske halvø i hhv. Nørrejylland fra Skagen til Kongeåen og Sønderjylland med Sydgrænse ved Ejderen.

Valget medfører bl. a., at et senere afsnit: »Byboer« får følgende ordlyd: »Som mange andre steder i vores del af Europa, flytter folk ind til de større byer. Det er i Sønderjylland: Haderslev, Aabenraa, Sønderborg, Flensborg, Slesvig, Eckernförde, Rendsborg, Husum, Tønder, Ribe og Esbjerg. Ribe og Esbjerg hører ikke med til Sønderjyllands amt, men er taget med af historiske grunde.« - Mon ikke læseren vil have lettere ved at håndtere betegnelserne Nord- og Sydslesvig?

Stof- og informationsmængden er stor, men ikke altid rimelig afbalanceret lokaliteterne imellem. Man kan således undre sig over, at et værk med titlen »Lejrskole i Sønderjylland« bruger 7 sider på Esbjerg/Fanø-området mens Sønderborg forbigås (bortset fra en omtale af slottet).

Til sammenligning tilgodeses Tønder med 19 sider incl. et forslag til en byvandring. I afsnittet om Aabenraa savner man et bykort og et konkret forslag til en tur rundt i den gamle købstad. »Byhistorisk Atlas« af Helle Denckert og Henrik Fangel vil være en god hjælp til det brug, men er desværre ikke nævnt i litteraturfortegnelsen.

Til trods for ovennævnte kritiske betragtninger er »Lejrskole i Sønderjylland« et godt værktøj til forberedelse af lejrskoleophold i Nord- og Sydslesvig. Det er samtidig en hånds-rækning til lærere, som planlægger aktiviteter ud af klasseværelset.

Anker Jensen

Nationale nederlag

Poul Meyer: Nederlag - Politiske erindringer 1932-1947. Odense Universitetsforlag 1992, 119 sider. Pris: 128 kr.

Poul Meyer (1916-1990) var en kendt videnskabsmand, dr. jur. og professor i statsret. Men det, der optog ham i de tre erindringskapitler, der er udgivet af professor Mogens N. Pedersen, var hans ungdoms nationale og politiske engagement og de nederlag, der her mødte ham.

Overskrifterne siger meget: I. Ungdom og galskab 1932-1940. II. Tusmørkets år 1940-1943. III. Sydslesvig frit! 1944-1947.

Ungdom og Galskab handler om KU-tiden indtil »nedværdigelsens kalk blev tømt til den sidste bitre dråbe« den 9. april 1940. Det var presset fra Tyskland, der gennem forsvarssagen og modsætningsforholdene i Nord- og Sydslesvig bragte Poul Meyer ind i KU 16 år gammel. Her begyndte han også den kamp for politisk og national fornyelse, som i besættelsestiden førte ham ind i modstandsbevægelsen, men som han anså for tabt med befrielsesregeringen i 1945, da Frihedsrådet indgik et efter hans mening forkasteligt kompromis med de politiske partier.

Bogen giver et interessant indblik i en nationalt engageret ung mands reaktioner i tre

bevægede afsnit af nyere dansk historie, men den ville have haft større værdi, især i det afsluttende sydslesvigpolitiske kapitel, hvis udgiveren ikke i respekt for forfatteren havde afstået fra at forsyne den med orienterende noter. Man får ikke noget klart lys over Poul Meyers sydslesvigpolitiske standpunkter, hvis man ikke slår efter i Johan Peter Noacks skildring af det sydslesvigske grænsespørgsmål, hvor man kan læse, at Poul Meyer arbejdede for en indlemmelse og gik imod mandattanken. Nederlag blev det i alle tilfælde også her.

Bjørn Svensson

Hertugens folk

Henning Mathiesen: Hertugens folk. Landbrugene under Rønhave og Sønderborg Ladegård i tiden inden udskiftningen. Studier udgivet af Historisk Samfund for Sønderjylland. Nr. 7, Aabenraa 1992, 178 s., ill. Pris: 98 kr. for medlemmer, 150 kr. i boghandelen.

Henning Mathiesens bog er en analyse af den politiske, økonomiske og sociale udvikling i tidsrummet 1640 til 1770'erne, hvor landboreformerne tog deres begyndelse i området.

Bogen indledes med en gennemgang af tidligere litteratur om emnet i andre dele af kongeriget samt hertugdømmerne; hertil hører en fyldig litteraturfortegnelse.

For den landbrugsukyndige læser rummer bogen en guldgrube af viden om hele det samfund, hvorpå landets økonomi hvilede; selv om undersøgelsen kun dækker et meget begrænset område, kan der dog drages paralleller til resten af de kongelige besiddelser, i hvert fald i Sønderjylland.

Afhandlingen, en eksamensopgave fra Odense Universitet, skal bl. a. udtrykke forfatterens egenviden om emnet, og netop her ved bliver den en lærebog for andre, der skildrer den økonomiske udvikling, landbefolkningen gennemgik i en hundredårig periode med flere krige og kriser.

Den regnskabskyndige forfatter fornægter sig ikke i bearbejdningen af amtsregnskabernes mange tal - for de fleste uigennemsgtige størrelser, der her er bragt frem og sat i indbyrdes relation, med flere gode tabeller til resultat.

Bogens titel kunne give en forventning om personalhistoriske oplysninger, men her bliver læseren skuffet, emnet er behandlet generelt. Bogen er trykt med læsevenlige typer, og prisen er billig for så megen eksakt viden; den kan varmt anbefales til alle interesserede i landbrugshistorie.

Bodil Clausen

Hikuin, 19

En bog om borge. Festskrift til Hans Stiesdal på 70-årsdagen 6. maj 1992. Forlaget Hikuin 1992, 288 sider, ill. Eksp.: Forlaget Hikuin, Moesgård, 8270 Højbjerg. Pris: 150 kr. excl. forsendelse.

Hikuin er et arkæologisk tidsskrift, der udgives på det store museum Moesgård ved Aarhus. Temaet for nr. 19 er »borge« og anledningen er, at Hans Stiesdal - museumsinspektør på Nationalmuseet med mange undersøgelser af og publikationer om danske borge, også sønderjyske, bag sig - fyldte 70 år. Blandt de 18 artikler behandler de sønderjyske borge og voldsteder. Lennart S. Madsen fra Haderslev Museum fremdrager fire udgravninger af Hans Neumann i voldsteder på Haderslev-egnen i 1940'erne. De understreger de mange problemer med datering af voldsteder, som stadig findes. Johs. Hertz fortæller om det store Kogsbøl voldsted i Vestslesvig og giver en forklaring på dets tilsyneladende mærkelige udseende. I den tredje artikel fortæller Johs. Hertz »Træk af Trøjborgs bygningshistorie 1347-1854« ikke mindst på grundlag af de store udgravninger af Trøjborg, han selv har stået for. Her fremlægges for første gang en detaljeret redegørelse for disse udgravningers resultater. Alle artikler er rigt - ja nærmest overdådigt illustreret med planer, tegninger, udgravningsfotos og fotografier af genstande, så også den ikke-arkæologisk kyndige får stort udbytte af læsningen. Der er meget spændende og interessant stof om dansk middelalder, ikke mindst voldstedsforskningen, at hente i denne bog.

hf

Næste nummer af månedsskriftet udsendes med postvæsenet den 1. december.

Torvet i Haderslev

Bagsiden
om
forsiden

De fleste ældre, danske byer har mindst én plads eller torv. Pladserne kan være trekantede, kvadratiske, aflange eller helt uregelmæssige af form, men de er altid vigtige elementer i byens historiske udvikling. Nogle er ikke særligt gamle, mens andre går helt tilbage til byens opståen engang i midaldderen.

Det gælder Torvet i den jubilerende by Haderslev. Søndertorv eller »æsyndermærken« blev pladsen tidligere kaldt for at adskille den fra Nørretorv, som i dag hedder Gammelting. Pladsens sønderjyske betegnelse fortæller, hvad der var dens oprindelige funktion. Det var byens markedsplads, hvor oplandets bønder solgte deres produkter, og hvor inden- og udenbys købmænd falbød deres varer. I dag er denne funktion som markedsplads overtaget af en af byens nyere pladser, pladsen ved Gravene, som er anlagt omkring 1880.

Torvet ligger lidt i udkanten af det egentlige "cityområde". Gågaden ender her, og det er i dag begrænset, hvad der er af forretninger i de huse, der omgiver pladsen. Men sådan var det ikke, hvis vi går blot 100-150 år tilbage. Da var det byens største købmænd, der havde deres huse her. Mange af disse store flotte bindingsværksgavlhuse fra 1600-årene er endnu bevaret.

Til byens fornemste plads hørte også en udsmykning. Vi ved, at der i 1500-årene stod en fontæne på pladsen - den ses på Braunius' prospekt af Haderslev fra 1585 (se side 288), men der er også fundet rester af byens ældste fælles brønd under Torvets nuværende brolægning. Keramikfund herfra kan dateres til omkring 1300.

Pladsen har også været ramme om mange begivenheder i byens historie. Her forsøgte byens slesvig-holstensk sindede borgere i 1848 - forgæves - at få den provisoriske regering i Kiel anerkendt af byens borgere. Her modtog byens tysksindede borgere

de preussiske tropper, da de rykkede op gennem Sønderjylland i februar 1864, og her placerede de samme tysksindede borgere det synlige vidnesbyrd om det tyske herredømme i Sønderjylland. Ved en stor fest den 12. september 1890 med deltagelse af militær og honoratiores fra nær og fjern afsløredes den statue af den tyske kejser Wilhelm 1., som ses på forsidebilledet.

Statuen stod på Torvet indtil 1920, da de franske alpejægere ventedes til byen forud for afstemningen den 10. februar. Byens dansksindede borgere besluttede, at de skulle forskånes for synet af den mand, der også havde været kejser, da Alsace-Lorraine i 1870 var blevet erobret af tyskerne. Derfor stod Wilhelm med en sæk over hovedet, da de franske alpejægere den 10. januar under deres indtog i byen marcherede over Torvet. Den 27. januar blev han hejst op fra soklen, lagt på en vogn og kørt bort - for 25 år senere at dukke op i den tyske borgerforenings have. Herfra kom han til Haderslev Museum, hvor han lå upåagtet hen, indtil han omkring 1980 kom frem i dagens lys og blev rejst op.

Nu står han - synlig for publikum - sammen med andre museumsgenstande, bl. a. et fint gammelt havehus og et vejskilt, der er gennemhullet af tyske geværkugler fra den 9. april 1940. En sjældenhed er statuen - de fleste af de kejserstatuer, som har prydet mange tyske byer, er forlængst smeltet om, og på Torvet i Haderslev står nu kunstneren Erik Heides jernskulpturer, der fortæller om pladsens ældgamle funktion som torveplads - her er konen fra landet med æg og høns, her er kurve med æbler, her er får, og her er blomster.

hf

Litteratur: Hans Neumann: Statuen af kejser Wilhelm 1., i Sønderjysk Månedsskrift 1969, s.189-94.